

PAULIUS V. SUBAČIUS

Kaip romiam pasauliečiui atsivėrė religinė Šiluva

Vigmantas Butkus, *Stebuklo horizontai: Šiluva ir jos legenda lietuvių literatūroje*: Monografija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, 229 p., ISBN 978-609-425-118-4

Filosofai ir istorikai ne kartą yra pažvelgę į Švč. Mergelės Marijos garbinimo ir šv. Kazimiero gerbimo mūsų krašte specifiką¹. Tačiau pirmo svaraus lietuvių literatūrologijos veikalo, kuriuo siekiama apibūdinti, kaip buvo įtektintas lokalus religinis fenomenas, autoriumi nuo šiol bus tituluojamas Vigmantas Butkus. Jo monografijoje apmąstoma Švč. M. Marijos apsirėškimo Šiluvoje, stebuklais garsėjančio jos atvaizdo ir su tuo organiškai susijusios pamaldumo tradicijos bei kontekstinių sociokultūrinių reiškinių literatūrinė prezencija. Knygoje ir bendriau klausama, ką kelis šimtmečius plėtojamas diskursas byloja apie legendos šaknijimąsi tautinėje kultūroje. Marijos įvietinimo pobūdį Butkus nagrinėja pasitelkdamas pastaruoju metu populiarėjančią literatūros topografijos (autorius taip pat sako – geografijos, p. 17) prieigą, viename tyrimo epizode taiko semiotinę analizę, eksploatuoja *mimesis* problematiką ir intertekstualumo terminologiją. Tačiau bene ryškiausiai jo darbas įsirašo į Vytauto Kavolio lituanistikai lokalizuotą idėjų ir sąmoningumo istorijos paradigmą bei „atminties kultūrų“ sampratą. Pastarąją Lietuvoje intensyviai plėtoja Darius Staliūnas, Rimvydas Petrauskas, Dangiras Mačiulis, Alvydas Nikžentaitis, Rasa Čepaitienė², o artimiausias tarptautinis kontekstas yra vokiečių organizuoto „religinių atminties

1 Žr.: Juozas Vaišnora MIC, *Marijos garbinimas Lietuvoje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1958; Antanas Maceina, *Didžioji padėjėja: Šv. Mergelės Marijos būties ir veiklos apmąstymas*, Putnam, Conn: Immaculata Press, 1958; Paulius Rabikauskas, *Lietuvos Globėjas šv. Kazimieras*, Vilnius–Kaunas: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1993.

2 Žr.: Dangiras Mačiulis, Rimvydas Petrauskas, Darius Staliūnas, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį: Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Mintis, 2012; Nuo Basanavičiaus, *Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

vieta“ tyrimo, nuo 2006 m. vykdyto Vidurio ir Rytų Europoje, ką tik pasirodžiusi baigiamoji studija³.

Veikalas sukonstruotas atsižvelgiant į temos šaltinio – dievogarbos *vietos* ir pamaldumo – ypatybes, Marijos titulaturą. Einama nuo taikomųjų tekstų prie aukštosios poezijos atskleidžiant visą literatūrinio paveldo, formavusio lietuvių katalikų mentalitetą ir tą mentalitetą atspindinčio, spektrą. Tai, kad giesmėms ir maldoms skirta dalis natūraliai įsiterpia tarp literatūriškesnių tekstų analizės, parodykina autoriaus nuostatą tyrinėti Šiluvos diskursą, o ne estetinius klausimus. Išsitardamas, jog tėra „labili riba tarp šių žanrų ir poezijos“ (p. 116), Butkus, tikėtina, papiktins tradicinio sukirpimo literatus, tačiau jie galės „atsigriebti“ pabaigoje radę skyrių apie Kazį Bradūną – matyt, vienintelį, kuriam pavyko išties poetiškai prabilti apie Šiluvą. Tyrėjas tiksliai ir sąžiningai atskiria, ko imasi ir ką vos tepaliečia (vizualųjį šiluvinio diskurso segmentą), koku mastu integruoja į knygą anksčiau parašytus straipsnius, kurių turinys atšviežintas, o sintezės laipsnis – aukštas. Ypač pabrėžtinas Butkaus jautrumas religinei terminologijai (mini dėl jos kylančias problemas, pvz.: „apsireiškimas“ vs „pasirodymas“), teologiniams niuansams, kurių neignoruoja, bet jų nagrinėjimo vengia, savikritiškai deklaruodamas išmanymo ribas.

Būtent atsargus artėjimas prie vargiai racionalizuojamų dalykų, pastanga tiek principinę prieigą, tiek konkretų rašymo būdą rinktis atsižvelgiant į tiriamo fenomeno specifiką autoriui leido įtikinamai formuluoti opoziciją tarp istorinės tiesos ir antropologinės, socialinės, kultūrinės bei liturginės tikrovės. Pastaroji radosi žmonių tikėjimo apsireiškimu, pagarbos Švč. M. Marijai, šiluviškiam jos paveikslui dėka ir yra kur kas aktualesnė literatūrai. Fakto tiesos ir diskursyvos tiesos – legendos tiesos – skirtis pasitelkiama ir kaip išėties pozicija, ir kaip veiksnus metodologinis instrumentas. Jis leidžia, pavyzdžiui, atskleisti su kiekvienu perpasakojimu „pilnėjančios“ šiluviškių atrastos skrynios ir „praturtėjančios“ Šiluvos paralelę (p. 32–33). Arba komentuoti religinės literatūros redakcijų skirtumus, net giesmyno išnašas (p. 112) ir iškelti hipotezę apie vieno iš giesmių kūrėjų kun. Juozapo Čerkeliausko (Mainionio) sąmoningą pastangą atkurti patikimai paliudytą pirminį stebuklingų įvykių supratimą. Stebuklų, apsireiškimų naratyvai tiriami ne tam, kad būtų „dekonstruoti“ fakto tiesos aki-

3 *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Hrsg. von Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch, Berlin: Akademie Verlag, 2013.

vaizdoje – siekiama atskleisti jų literatūrinius ypatumus, žanrinius modelius, teminių ir siužetinių konsteliacijų perdavimo sekas.

Religiniai jausmai – subjektyvus ir lengvai įžeidžiamas dalykas, o tikintieji po ateistinio persekiojimo dešimtmečių labai įtarūs „objektyvizuotų“ mokslinių darbų apie jiems brangius dalykus atžvilgiu. To paisydamas, Butkus siekia kuo subtiliau užsiminti, pavyzdžiui, apie dalies aptariamų tekstų „tiesmukoką katechetinį patosą“ (p. 44), eiliuotojų „forsuotai“ perimtus religinių veikalų bruožus (p. 121). Jis tik lyg tarp kitko pastebi, kad dauguma poetinių variacijų „Ligonių Sveikatos“ tema – „gerokai šabloniškos“ (p. 123), kad papildomas sakralumo dėmuo į Šiluvos interpretaciją įrašomas „estetiškai labai šlubuojančia rašysena“ (p. 152) ir pan. Kalbėdamas net apie tikrai neadekvačius – estetiniu, situaciniu – požiūriu rašinius ar eiliumus, autorius išlaiko ramų toną, vengia ironijos, nes jam rūpi motyvų perdavimas, „savigeneracinės“, kaip jis įvardija, Šiluvos mito galios ir negalios (p. 129).

Tyrėjas, mūsų galva, visiškai pagrįstai diskutuoja su Juozu Vaišnora (kuris neigė eilėraščių ir giesmių difuziją) dėl dalies mėgėjiškų kūrinių artumo religiniams tekstams. Nors tokių „eilių toli gražu nepavadinsi meniškėmis“, jos „visiškai atitinka“ maldos savybes (p. 125), todėl įtikinamai atsiskleidžia abipusis perėmimas tarp anonimiškų maldaknygių ir autorių poetinių meditacijų. Atkreipęs dėmesį į „negiesmišką“ Simo Račiūno giesmę „Padūmavę pušynėliai“, kuri įtraukta į *Liturginį maldyną*, autorius demonstruoja, kaip modernizacija trina ribas tarp žanrų net giežtai prižiūrime aprobeuotų katalikiškų knygų zonoje. Butkus svarsto, jog visuomet, kai Švč. M. Marija iškyla kaip teksto adresatas, kūriniai artėja prie metaforiškai suprantamos maldos. Formuliuotume dar drąsiau – tik dėl pažodinio kai kurių religinių dalykų traktavimo lietuviškame kontekste prisireikia išlygos, jog sąvoka „malda“ čia pasitelkiama „plačiausia prasme“ (p. 199). Nuo Pranciškaus Asyžiečio iki Vatikano II Susirinkimo Tėvų Visuotinėje Bažnyčioje vyrauja supratimas, kad visi asmens gestai, kurie su garbinimu, pasitikėjimu, atsidavimu dedikuojami ir adresuojami Dievui, yra malda.

Šiluvos mitas gyvas dėka interpretavimo ir variavimo, kurio mastas knygoje aprėpiamas žvelgiant į tekstus bei metatekstus nuo religijos iki ateizmo ir nuo mokslo iki literatūros. Literatūrinių tekstų imtis tikrai įspūdinga. Kaip ir akademiniai, publicistiniai, bažnytiniai kontekstai (net filmuota hierarchų pasisakymų medžiaga, p. 131), išstis lietuvių religinės raštijos, marginalių spaudinių korpusas – jų glaustos nuorodos liudija autoriaus pažintį su plačiu susijusių dalykų

lauku ir katalikiška mintimi. Šiuolaikinės Lietuvos katalikų teologijos atžvilgiu autorius laikosi pagarbios distancijos, kuri net nėra būtina, nes po okupacijos teatūkurto varganos disciplinos užuomazgos. Antai kaip autoritetingas cituojamas Vytauto Vaičiūno straipsnis (p. 144) yra kur kas arčiau auklėjamosios religinės literatūros nei teologijos. Kita vertus, autorius tikrai neapsiriko, kaip svarbiausią atramą iš Bažnyčios istorijos srities pasirinkdamas kritišką Liudo Jovaišos sintezę⁴. Atkreiptinas dėmesys, kad Butkus pasinaudojo aktualiojo (t. y. paprastai tyrėjams neprieinamo) Kauno arkivyskupijos archyvo medžiaga – Šiluvos parapijos byla, taip pat Maironio literatūros muziejaus fondais. Jis nesikrato ir sovietinių literatūros, kultūros istorikų minčių apie Šiluvos fenomeno tekstualizacijas, pasitelkdamas tai, kas racionalu, įžvalgu, savo ruožtu, nesileisdamas į „privalomų žaibolaidžių“, juo labiau – ateistinės demagogijos demaskavimą, nes tiki skaitytoją gebėsiant pasirinkti, pasidaryti išvadas iš kelių trumpų nuorodų į tiesmuką propagandinę publicistiką. Tiesa, aptardamas sovietinio nomenklatūrininko Juozo Nekrošiaus eilėrašį „Šilinės“ atkreipia dėmesį, jog į tekstą įsiterpia nekatalikiško mąstymo inicijuotos detalės (p. 109).

Nors monografija nėra literatūros istorijos veikalas tradicine prasme, tačiau istorinė žodinės kūrybos raida suvokiama kaip viena iš privalomų tyrimo dimensijų. Ne veltui Motiejus Kazimieras Sarbievijus minimas kaip Marijos įvietinimo pirmtakas Lietuvos literatūroje, o Maironio poemėlė *Lietuva* aptariama kaip svarbi gairė „panoraminių-peizažinių“ pobūdžio tautinės poezijos raidoje, nes tokia poezija geriausiai reprezentuoja, kokią vietą užima Šiluva geopoetiniame Lietuvos vaizde ir universaliame katalikiškame žemėlapyje. Beje, intriguoja Butkaus idėja, kad vienu iš Maironio poemėlės genetinių impulsų galėję būti giesmės (p. 147), o išvada apie geopoetinio mąstymo prioritetą poetinio laiko vaizdinių atžvilgiu ne tik atrodo pagrįsta, bet ir verta įrašyti į literatūros istorijos sintezes.

Dėl tinkamos perspektyvos senoji taikomojo pobūdžio literatūra knygoje pasirodo ne vien svarbi kaip praeities paveldas, bet ir įdomi kaip sąmoningumo formų reprezentantė. Šiuo požiūriu labai tiksli Motiejui Valančiui pritaikyta mokslininko mintis apie dvilypę bažnytinio daiktiškumo prigimtį ir jos literatūrinius refleksus. Tai, ką Kavolis padarė *makro* žingsniais peršuočiuodamas šimtmečius ir visą Lietuvą bei kartais „sutrypdamas“ niuansus, Butkus atlieka lokaliai *mikro*

4 Liudas Jovaiša, „Švč. Mergelės apsireiškimas Šiluvoje. Liudijimai, tradicija, kritika“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, Nr. 11–12, p. 511–518.

tikslumo judesiais. Vienas tokių sąmoningumo įsirašymo į teksto struktūras atpažinimų nupučia inertiško kartojimo dulkes nuo elementarios metonimijos „Šiluvos Dievo Motina“ ir leidžia susieti ją su Marijos įvietinimo, religinės praktikos kasdienybei būdingos garbinimo ir gerbimo objektų substitucijos problematika.

Prie eliptinės frazės „Šiluvos Marija“ (ir jos analogų) Butkus stabteli ne vieną kartą, suabejodamas dėl potencialaus Marijos „daugybiškumo“ tikinčiųjų ir jo analizuojamų tekstų autorių bei skaitytojų sąmonėje (plg. Aušros Vartų Marija, Trakų Marija etc.). Minėdamas, kaip skirtinguose kūriniuose ši frazė figūruoja arba kur jos vengiama, tyrinėtojas atsargiai implikuoja, kad čia glūdi jei ne teologinė, tai bent katechetinė kebeknė. Iš tiesų, visai greta atsiduria ir bendroji katalikiško (ne)sąmoningumo bei tikinčiųjų prietaravimo problema arba paties Butkaus minima katalikybės „supsichoterapinio“ (plg. p. 155) tendencija, kurią jis įžvelgia kai kuriuose nagrinėjamuose tekstuose. Pabaigos žodyje atkreipdamas dėmesį į Kūdikėlio Jėzaus, pavaizduoto šiluviškame paveiksle, tam tikrą ignoravimą Šiluvos mito įtekstinimuose, autorius atpažįsta specifinį lietuvių pamaldumo išskirtinai Marijai aspektą ir taikliai susieja jį su kintančiais katalikiškos minties ir sielovados kristocentriniais akcentais, išryškėjusiais jubiliejiniuose Šiluvos atlaiduose 2008 m.

Manytume, kad po Butkaus knygos pasirodymo vėl bus diskutuojama dėl to, kaip reiktų interpretuoti garsiajame Žemaitės apsakyme *Kelionė į Šidlavą* esantį komentarą apie procesijų *pompa*. Mat tyrėjas atkreipia dėmesį, jog viename iš dialogų nuskambantis retorinis klausimas „Komedija, vaidinimas ar pagonija?“ – užmena mįslę ir apie „tikrąją“ pasakotojo(s) poziciją, ir apie referuojamų alternatyvių vertinimų tikėtiną istorinį substratą. Neabejotinas autoriaus nuopelnas, kad jis niansuoja gana „plokščiai“ ilgus metus komentuotą kūrinį, deda rimtų pastangų atšviežinti „nuskaitytą“ tekstą pasitelkęs iš Šiluvos mito „ištrauktus“ konfesinio konflikto, daiktiškojo religingumo kodus. Kitu kampu nei ligšiolinės kritikos mėginta perskaityti ir Liudo Dovydeno apysaką *Per Klausučių ūlytėlę*, kuri pasirodo besanti parankus pavyzdys atskleisti, kaip archetipiniai vaizdiniai persmelkia kūrybą, priartėjusią prie modernybės registro. Tokiomis įžvalgomis mokslininkas nepretenduoja kvestionuoti (nusistovėjusios) kūrinių vertės, tačiau skatina su rezervu priimti stereotipiškus literatūros istorikų atsiliepimus.

Autorius net keliose vietose apdairiai įspėja, kad estetinis pranašumas – ne tai, ką svarsto jo veikalas, todėl nesibodi leisti į išsamų svarstymą apie Jono Griniaus dramą *Stella Maris*, kurią retas literatūrologas išdrįstų pavadinti

sėkmingu ir įdomiu kūrinium. O štai Butkaus plunksna jį paverčia intriguojančios parateologinės ir menotyrinės diskusijos dėl dviejų Marijos ikonografinių tipų (*Hodegetria* ir *Immaculata*) centru. Sudėtingais hermeneutiniais judesiais artėdamas prie įtikinamos prielaidos, kad Griniaus ekfrazės objektas – *Immaculata* ikonografija, tyrinėtojas drauge dekonstruoja andainykštę Antano Maceinos kritiką, esą Išganymo istorijoje ir lietuvių kataliko sąmonėje Marija yra pirmiausia Dievo Motina, o ne amžinosios mergystės grožio įsikūnijimas. Butkaus mintis, kad Maceina nepastebėjo Griniaus estetinio žaidimo spąstų ir įkliuvo į juos – įdomesnė nei pati drama. Pasiūlytas neabejotinai naujas žvilgsnis į daugeliui konservatyviu nuoboduliu dvelkiančią didžiųjų mūsų mąstytojų polemiką gali būti įdomiai plėtojamas gilesnio suvokimo apie prieškario ir išeivijos intelektualinę terpę linkme. Tiesa, rimtesnio pagrindimo reikalautų dar viena monografijoje keliamą prielaidą – esą iki pastaraisiais metais atliktos restauracijos Šiluvos Madona buvo artimesnė Maceinos konceptui, bet atkurtasis originalas perteikia jaunesnės, grakštesnės moters švelnius bruožus ir sutampa su Griniaus (jo personažo?) ideliu. Nors laiko patina iš tiesų buvo surūstinusi, pasendinusi šiluviškę Mariją, tai nepakeitė ikonografinio tipo, apie kurį Butkus samprotauja. Šiaip ar taip, bandymas įtraukti restauravimo, gerbiamo atvaizdo vizualinės kaitos sąsają su žodiniais tekstais aspektus pats savaime yra įdomus ir sveikintinas.

Aptardamas Marijos – Karalienės titulo pasaulietines (tautines, patriotines) implikacijas, autorius sąmoningai ar nesąmoningai nutyli konkurenciją dėl „svarbiausios Lietuvos Marijos“. Neviešas, tačiau smarkus, dvasininkus ir pasauliečius įtraukiantis varžymasis, kurios vyskupijos teritorijoje esančiam atvaizdui bus teikiamas nacionalinis prioritetas, kurie atlaidai bus sutapatinti su valstybine švente, pasitelkia literatūrą ir kitus menis. Apskritai ketvirtasis skyrius „Dangiškoji Karalienė: literatūrinė Šiluvos Marijos kaip lietuvių tautos globėjos figūra“ pasirodė silpnėlesnis – ir medžiaga (daugiausia antrarūšių išeivijos poetų eilės) ne pati įdomiausia, ir nacionalizmo tematika jau anksčiau ganėtinai išnarstyta. Nors panašiai galėtume atsiliiepti ir apie lokalaus poetinio erdvėlaikio nagrinėjimui pasitelktus pavyzdžius aštuntajame skyriuje, tačiau jie puikiai reprezentuoja tautinio mąstymo paradigmą, be kurios aptarimo knygos visuma būtų su spraga. Lygiai iškalbingas Nelės Mazalaitės užmojo parašyti romaną apie apsireiškimą Šiluvoje neištesėjimas – tokius atvejus literatūrologai dažniausiai nutyli arba konstatuoja nepalankias išorines aplinkybes, o Butkus, panašiai kaip ir šiuolaikiniai istorikai, išdrįsta kalbėti apie nerealizuotą istorijos tęsinį.

Literatūrologų bendruomenėje kartais pasišnabždama, kad marginaliais tekstais, idėjų ir sąmoningumo archeologija, faktologine literatūros istorija, tekstologija užsiima filologai, kuriems stinga gebėjimų įspūdinga gražiakalbe (dažniausiai tapatinama su fenomenologine eseistika) interpretuoti estetiškai vertingiausias kūrinis. Tarsi užbėgdamas už akių tokiems įtarimams, Butkus išmoningai analizuoja Bradūno šiluviškės temos eilėraščius, o „Vakaro prie Šiluvos“ tegu ir glaustas aptarimas tiesiog chrestomatiškai įžvalgus, subtilus, sintetinis konkretaus kūrinio nagrinėjimą su bendraisiais monografijos klausimais.

Nekyla abejonių, kad šios knygos skaitytojų ratas bus platesnis nei kolegų, studentai, nes ir praprusęs piligrimas, dvasininkas suras joje sau nemažai naudingo, įdomaus. Todėl šaunu, kad akademinio žargonu monografijoje yra tik tiek, kiek būtina, dalis keblesnių išlygų nukelta į išnašas. Bemaž kiekvienos dalies pradžioje metodiškai išdėstyta, kas bus daroma toliau – mokslininką už tai galėtume tik pagirti, tačiau vis vien krebžda mintis, kad intriguojančia citata, pavyzdžiu, klausimu prasidedanti teksto atkarpa, labiau „siužetiška“ kompozicija būtų patrauklesnė tiems, kurie nepratę prie recenzuojamų publikacijų kanono. Veikalą užbaigia savikritiškas autoriaus kompetencijos įsivertinimas – tai nėra tik mandagybė ar pastanga išvengti atsakomybės už netobulumus. Tokia pabaiga skaitytojui dar kartą liudija profesionalią ir žmogiškai jautrią atodairą į reikšmingą religinį, kultūrinį, tautinį Šiluvos fenomeną. O štai pradžia, atskleidžianti asmeninį motyvą domėtis pasirinkta tema, susiejanti šeimyninio albumo nuotrauką su ne vienerius metus trukusiu tyrimu užmezga intrigą, kurios pirmoji užuomina yra įspūdingas knygos viršelis – senolė pušis, dominuojanti stebuklais garsėjančios vietos peizaže.